

આધુનિક નાટ્યકૃતિ : વિજયે પરાજય:

ગુજરાતમાં વર્તમાન સમયમાં અનેકવિધ સંસ્કૃત આધુનિક કૃતિઓની રચના થઈ રહી છે તેમાં અમદાવાદના શ્રી બૃહદ્ ગુજરાત સંસ્કૃત પરિષદના સભ્ય શ્રી ઘનશ્યામ ત્રિવેદીનું સ્થાન પણ અગ્રસ્થાને છે. તેઓ સાહિત્યાચાર્ય, પુરાણ ઇતિહાસાચાર્ય, સંસ્કૃત પારંગત, વિદ્યાવાક્તૃપ્રણ, સંસ્કૃત નાટ્ય વિશારદ અને શિક્ષાશાસ્ત્રીની પદવી પણ ધરાવે છે. તેમને રંગભૂમિનો બહોળો અનુભવ છે. તેમણે સંસ્કૃત અને ગુજરાતી નાટકોમાં અભિનય, દિગ્દર્શન અને નાટ્યલેખનમાં સારી સફળતા પ્રાપ્ત કરી છે. તેઓ નાટ્ય પ્રવૃત્તિમાં સક્રિય હોવાને કારણે વ્યાપક ક્ષેત્ર અને વિવિધ તકો પ્રાપ્ત કરી. તેમણે નૂતનનાટ્યપ્રસ્થાન, નૂતનનાટ્યકૌમુદી, નૂતનનાટ્યવિહાર, નૂતનનાટ્યવૈભવ: અને નૂતનનાટ્યનિધિ: વગેરે નાટ્ય સંગ્રહો લખ્યા છે.

આ ઉપરાંત તેમણે નૂતનનાટ્યરામાયણમ્, નૂતનનાટ્યમહાભારતમ્, નૂતનનાટ્યસુન્દરકાન્ડ, નૂતનસત્યનારાયણ નાટ્યકથા નામના ગ્રંથોની પણ રચના કરી. શ્રી ઘનશ્યામ ત્રિવેદીના ૧૦૦ જેટલા નાટકો આકાશવાણીમાં પણ પ્રસ્તુત થયા છે. વાસ્તવિક જીવન સાથે નાટકને ઘનિષ્ઠ સંબંધ છે. જીવનમાંથી નાટક ઊભું થાય છે એમ માનનારા શ્રી ત્રિવેદી નાટક એ પાંચમો વેદ છે એમ ચોક્કસપણે સ્વીકારે છે.

‘નૂતનનાટ્યવૈભવ’ નામની નાટ્યકૃતિમાં કુલ નવ નાટકો આપ્યા છે. તેમાં સીતાપરિત્યાગ, બુદ્ધ શરણ ગચ્છામિ, જયશ્રી રાધેકૃષ્ણ, રાધેકૃષ્ણ, સમ્રાટ શાહજહાન:, સ્વામિભક્ત:, વિજયે પરાજય:, ચારિત્ર્યનાશે સર્વનાશ:, કૌટિલ્યસ્ય કુશાગ્રતા વગેરે નાટકોનો સમાવેશ થાય છે. આ નવ નાટ્યકૃતિઓમાંથી અહીં ‘વિજયે પરાજય:’ એ નાટકનું અધ્યયન કરેલ છે.

કથાવસ્તુ :

‘વિજયે પરાજય:’ નાટકનો નાયક સાગર ઊગતો વકીલ છે. પત્ની સરિતા પ્રેમાળ, લજ્જાશીલ, ધીરગંભીર અને સંતોષી છે. પોતાની વકીલાત ધમધોકાર ચાલશે ત્યારે પત્નીને ઘરેણાની પેટી ભરી આપશે તેવું વચન આપે છે. પ્રેક્ટિસ સારી ચાલે છે એક કેઈસ જીતે છે. મિત્રો અને વકીલો અભિનંદન આપે છે. પોતે પણ ખુશ થઈ કોર્ટનું દૃશ્ય પત્નીને જણાવે છે. પોતાનો અરજદાર નિર્દોષ જાહેર થયો પણ ન્યાયાલયમાં મૃતકની માતા ન્યાય સાંભળતા જ

મૂર્છિત થાય છે તેની સાથે બાર વર્ષનો પુત્ર હતો જે મૃતકનો નાનો ભાઈ છે. ન્યાયની ઘોષણાથી જ બધાની નજર બાળક પર ગઈ. તે સ્ત્રી બાળકને સાડીના છેડાથી ઢાંકી દે છે. પથ્થરમૂર્તિની જેમ ભીંતના સહારે ઊભી છે.

સમગ્ર દૃશ્યચિત્ર પત્ની સામે કહે છે. નાયકના હૃદયમાં પ્રવેશેલી પે'લી ભયની મૂર્તિ શું કહે છે તે કલ્પના લેખકે ખૂબ સારી રીતે દર્શાવી છે. વ્યક્તિનું આંતરિક મન ખોટું કાર્ય કરતાં અટકાવે છે. જ્યારે બાહ્યમન ખોટું કાર્ય કરે છે ત્યારે માનસિક વેદના ઉત્પન્ન થાય છે એ મનોવૈજ્ઞાનિક ભાવ લેખકે સારી રીતે વ્યક્ત કર્યો છે. મૃતક વ્યક્તિની માતા આંતરિક મનને ઢંઢોળતા કહે છે

एते धातकाः निरपराधिनो निर्दोषाः प्रतिष्ठापिताः । तस्य

कस्यः विजयः? तव अध्ययनस्य? तव संस्कारस्य? तव

मनुष्यत्वस्य? तव वा ईश्वरस्य?'

તમારો વિજય કેવી રીતે ભાવિનું સર્જન કરશે? તે તમે જાણો છો? વકીલ સાગરના મનમાં અનિચ્છા હોવા છતાં જાણે કહી રહી છે કે મારા ઘરની ભીંતમાંથી અવાજ જેવું સંભળાય છે. એક ભાઈની હત્યા કરી હવે બીજા ભાઈની હત્યા થશે તો તેની માતા આકોશ કરશે માટે બંને માતા-પુત્રને મારી નાખવા. ગભરાયેલી માતા બોલી રહી છે છોડી દે છોડી દે મારા લાલન, પાલન, પોષણ કરેલા પુત્રને ત્યજી દે, મારો વધ કર — આ પ્રકારના સાગરના દુઃખી હૃદયસ્થ ધ્વનિ સંવાદ સાંભળી પત્ની સરિતા ખૂબ દુઃખી થાય છે અને કહે છે —

नेच्छामि तव कर्णाभरणम् कण्ठामरणं च । ²

નાયકને કર્ણાભરણમાં રક્ત મોતીઓમાં લાલ લોહીના બિંદુ દેખાય છે અને હીરામાં માતાના અશ્રુબિંદુ દેખાય છે. નાટકના અંતમાં નાયક-નાયિકા આવા પ્રકારના વિજયમાં પરાજય કે પરાજયમાં વિજય ? એ પ્રશ્નાર્થ સાથે નાટક પૂર્ણ થાય છે.

મૂલ્યાંકન :

‘વિજયે પરાજય:’ નાટકમાં નાટ્યકારે અતિ સરળ શૈલીનો પ્રયોગ કર્યો છે. હિતોપદેશકાર જેવી વૈદર્ભી શૈલીનો પ્રયોગ જણાય છે. નાટક રંગક્ષમ્ય છે. નાયક સાગર અને નાયિકા સરિતાના ટૂંકા, સચોટ, ચોટદાર સંવાદો અને અભિનયથી વાતાવરણ જીવંત રહે છે. વાચકો અને પ્રેક્ષકોમાં જિજ્ઞાસાવૃત્તિનું તત્ત્વ જળવાય રહે છે. અહીં નાટ્યકારે આધુનિક શબ્દોનો પ્રયોગ કર્યો છે. જેમ કે અટાટ્યમાન:, અભિયોગ, વાકીલ્ય:, હર્ષચપેટિકા, ભરિતભરિત, ભિત્તિસાહાય્યેન વગેરે નાટકનો આરંભ ટક્ ટક્ ટક્ શબ્દોથી કર્યો છે. કોઈ વિવાદમાંથી અટકાવવાની પ્રેરણા ઘડિયાળના ટક્ ટક્ અવાજમાંથી મેળવતો કથાનાયક સાગર શ્રમિત અવાજે ધીમેથી દ્વાર પર ટકોરા મારે છે. અહીં લેખકે દ્વારે ચ્વટ્ચ્વટારવ: શબ્દો કૌંસમાં ત્રણ વાર આપ્યાં છે. તેમાં પણ સૂચન છે. શ્રાન્ત અને ધીમે ધીમે દ્વાર

ખખડાવતો નાયક અને અતિ આનંદથી અને ઉતાવળે દ્વાર ખખડાવતો નાયક એ બંનેમાં મનોભાવો સારી રીતે આલેખાયા છે. અતીતમાં સરી પડતું દંપત્તિનું દશ્ય નાટકને હળવાશમાં લઈ જાય છે.

અહીં નાટ્યકાર શીર્ષકને સંપૂર્ણપણે ચરિતાર્થ કરે છે. અહીં લેખકે નાયક- નાયિકાના સંવાદોમાં વિજયે પરાજય: શબ્દો વારંવાર મૂક્યા છે તે જ શીર્ષકની યોગ્યતા સમજાય છે. ઉદા. તરીકે

- સરિતા - શૃણુ વાકૂલીનેન કૃષ્ણકાન્તેન ઉક્તં યત્ અઘ ન્યાયાલયે તવ વાકૂલીજીવન પ્રારમ્ભે, ત્વયા સ્વીકૃતે પ્રથમ - અભિયોગે ત્વં વિજયી જાતઃ ।
- સાગર: - બાહમ્ સત્યમેતત્ । અયિ પ્રિયે । કિં મમ વિજયે તવ વિજયો નાસ્તિ ? કિં પરાજયોઽસ્તિ?
- સરિતા - સાગર, ન અસ્મિન્ અભિયોગે, કિન્તુ તવ વિજયે મમ પરાજયો, મમ પરાજયે તવ વિજયઃ । અતીવ શ્રાન્તઃ પ્રતિભાસિ ।
- સાગર: - ન તુ શ્રાન્ત કિન્તુ પરાજિતઃ ।
- સરિતા - કિં ભણસિ ત્વમ્ । પરાજિતઃ । વિજયે પરાજિતઃ ।
- સાગર: - સત્યં કથયામિ સરિતે, સત્યં કથયામિ અસ્મિન્ અભિયોગવિષયે અહં જિતોઽપિ પરાજિતઃ । મમ અયં મહીયાન્ પરાજયઃ ।
- સરિતા - પરાજયઃ પરાજયઃ ઇતિ કિં મૃદુર્મુદુઃ સ્વસિ? તર્હિ કિમ્ અસ્મિન્ અભિયોગે તવ વિજયવાર્તા સત્યા નાસ્તિ ?
- સાગર: - સત્યા સત્યા સત્યા । નિઃસંકોચ સત્યા ઇતિ, કિન્તુ પરાજયેન સહિતા ।

નાટકના અંતમાં પણ નાયક-નાયિકાના મનમાં એક જ દ્વિધા છે વિજયે પરાજયઃ કે પરાજયે વિજયઃ?

પાત્રલેખનમાં કવિ કુશળ છે. ઋજુ હૃદયનો વકીલ સાગર સત્ય-ન્યાયના વિચાર કરતો આલેખ્યો છે. ભૌતિક સંપત્તિથી પત્નીને ખુશ રાખવાની ઈચ્છાવાળો મહત્વાકાંક્ષી યુવાન છે. હૃદયગત ઉત્પન્ન થયેલા ભાવોથી અતિદુઃખી છે. ખોટું કાર્ય થઈ જતાં અતિ દુઃખની લાગણી ખૂબ સરળ હૃદયે પત્નીને વર્ણવે છે. સરિતા પણ પતિપરાયણ સહધર્મચારિણી આદર્શ ભારતીય નારી છે. પ્રામાણિકતાથી આવેલ ધન જ મનુષ્યને શાંતિ અર્પે છે, અન્યથા નહિ. એવું કંઈક વિચારતી આલેખી છે. સરિતા જેમ સાગરને મળે તેમ અહીં પત્ની પતિના વિચારોને અનુસરે છે. અહીં નાટ્યકારે નાયક-નાયિકાના નામ પણ વિચાર-કાર્યાનુસાર પ્રતિકાત્મક આપ્યા છે.

અહીં શૃંગાર મિશ્રિત કરુણરસ આપ્યો છે. હળવો હાસ્યરસ છે. હર્ષોલ્લાસપૂર્વક સાગર મોટેથી સરિતા સરિતા કહી બોલાવે છે. ત્યારે સરિતા પણ ખૂબ મોટેથી બોલતા શ્વસુર કેવું માનશે? અહીં નાટ્યકારે પતિ-પત્નીના મધુર રોમેન્ટિક સંવાદોથી વાતાવરણ હળવું બનાવ્યું છે. ઉદા. તરીકે

સાગર: - કિં મન્યેત?

સરિતા - સઃ પૂજ્યપાદઃ મન્યેત યત્, ત્વં નિર્લજ્જઽચ્ઠુંઽઽલઃ । ડ્યં ઽલુ ભારતીયસમાજસ્ય મર્યાદા યત્ સર્વેષાં શૃણ્વતાં પત્ન્યાઃ નામોચ્ચારણં ન કરણીયમ્ ડ્ઠિતિ ।

સાગર: - રોચતે, તથાપિ?

સરિતા - યદિ રોચતે, તર્હિ, કક્ષે, રહસિ, મન્દસ્વરેણ અથ ચ તૃતીયો ન શૃણુયાત્, તથા મન્દં કર્ણયોરેવ મધુરુલાપઃ કરણીયઃ, અન્યત્ર સમાજે ન ।^૩

ઉપર્યુક્ત સંવાદોમાં પ્રસન્ન દામ્પત્યપ્રેમ અને ભારતીય સમાજની મર્યાદા વ્યક્ત કરી છે. તત્કાલીન સમાજમાં વડીલોને દેખતા પતિ-પત્ની એકબીજાના નામ બોલતા નહિ તે અહીં દર્શાવ્યું છે. અહીં નાયક પોતાની પત્નીને જોશપૂર્વક કહે છે કે આ તારો સાગર મહાન બેરિસ્ટર છે. ત્યારે પત્ની ક્ષમસ્વ નાથ । ક્ષમસ્વ । સ્મરિષ્યામિ, સદૈવ સ્મરિષ્યામિ । સ્વપ્નેઽપિ ન વિસ્મરિષ્યામિ, યદ્ મમ સાગરઃ । અહીં વ્યક્ત થતું પ્રસન્ન દામ્પત્યજીવન ઉત્તરરામચરિતના રામ-સીતાની યાદ અપાવે છે. ^૪ સાથે સાથે ભાસના સ્વપ્નવાસવદત્તમના સંવાદોની અસર જણાય છે. ^૫ જેમ કે નાયક ન્યાયાલયનું વર્ણન કરે છે ત્યારે જિજ્ઞાસાવૃત્તિથી નાયિકા તતસ્તતઃ । એમ ચાર-પાંચ વખત પ્રશ્ન પૂછે છે. તેના ઉત્તરરૂપે નાયક ન્યાયાલયનું આખું દશ્યચિત્ર રજૂ કરે છે.

અહીં નાયકમાં સ્ત્રી પ્રત્યેના સત્કારની ભાવના વ્યક્ત કરી છે. પોતાની પત્નીને વિવિધ આભૂષણોથી ખુશ કરવાની ઈચ્છા વ્યક્ત કરે છે તેથી મનુસ્મૃતિ કહે છે.

સંતુષ્ટો માર્યયા મર્તા મર્ત્ત્રા માર્યા તથૈવ ય ।

યસ્મિન્નેવ કુલે નિત્યં કલ્યાણં તત્ર વૈ ધ્રુવમ્ ॥^૬

આમ, અહીં પતિ-પત્ની પરસ્પરં ભાવયન્તઃ । દર્શાવી લેખકે કલ્યાણની અનુભૂતિ કરાવી છે.

નાટકના અંત તરફ પ્રથમ, દ્વિતીય, તૃતીય ધ્વનિ સંવાદો મૂકી લેખકે મૃતકની માતાનો આકોશ બતાવ્યો છે. માતા આવા સંભવિત વિચારો કરશે કે મમ તનયસ્ય વધો ન વિધેયઃ કિન્તુ અહમેવ વધ્યા । નિરાશા વ્યક્ત કરતાં જીવન પ્રત્યેનો વૈરાગ્ય જાણે વ્યક્ત કર્યો છે. મોગા ન મુક્તા વયમેવ મુક્તાઃ ।^૭ એ ભર્તૃહરિના વૈરાગ્યશતકની અસર જણાય છે. ટૂંકમાં નાટ્યકાર પૂર્વસુરિઓના ગ્રંથોના વિચારોનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કર્યો છે. જે નાટકમાં પ્રત્યેક સ્થળે દેખાય છે.

ફલિતાર્થ :

‘વિજયે પરાજયઃ’ નાટકના અભ્યાસના આધારે સ્પષ્ટ કહી શકાય કે નાટ્યકારે વાસ્તવિકતાનો આધાર લીધો છે. કથાવસ્તુના આધારે પ્રશ્ન જરૂર થાય છે કે શું બધાં જ વકીલ સાગર જેવા પ્રામાણિક બનવાનો વિચાર કરે ? અસત્યનું સત્ય અને સત્યનું અસત્ય સાબિત કરે તો જ વકીલ ધન કમાય ? શું આવું ધન વકીલ, જજને માનસિક શાંતિ આપી શકે ? આ પ્રશ્ન લેખકે મૃતકની માતાના સંવાદમાં મૂક્યો છે. જે સૂચક છે.

નાયકનાં હૃદયમાં મૃતકની માતાની મૂર્તિ જે એક પાત્રના રૂપમાં રજૂ કરી છે તે ખરેખર તેના વિચાર, દુઃખ, ભય સારી રીતે રજૂ કરે છે. પ્રથમ, દ્વિતીય, તૃતીય ધ્વનિ સંવાદ દર્શાવી કાલ્પનિક કથા આપી છે. જેમાં લેખકની મૌલિકતા જણાય છે. આ કાલ્પનિક ભય-વાત સાચી પડે તો ? એ ભય નાયકના મનમાં દર્શાવ્યો છે. શું નાયક મૃતકની માતાને યોગ્ય ન્યાય અપાવી શકશે ? સાચો ગુનેગાર બીજો અપરાધ ન કરે તે માટે દંડ કરી શકશે ? અથવા માત્ર દુઃખ વ્યક્ત કરી બેસી રહી અને અન્ય વકીલોની માફક ધન કમાશે ? તે લેખકે વ્યક્તિ, વાયક પર છોડી દીધું જણાય છે.

દોષિત વ્યક્તિ જ્યારે નિર્દોષ છૂટે ત્યારે અનેક દોષોને જન્મ આપે છે એ વિચાર નાયકના મનમાં છે. એક જડ પથ્થર સમુદ્રમાં ફેંકતા સપાટી પર અનેક વલયો સર્જે છે એમ પથ્થર જેવી બની ગયેલી મૃતકની માતા પ્રતિકાત્મક નામ ધરાવતા સાગરના હૃદયમાં અનેક વલયો સર્જી પોતે આપેલા ન્યાયના ભાવિ અનર્થો તરફ નાયકને આંદોલિત કરે છે. અન્યાયી દાનવને શું વીંધી ન શકાય? અંતમાં અહીં નાયકની હૃદયસ્થ સ્થિતિનો નાટ્યાત્મક સૂક્ષ્મ આવિષ્કાર એ જ નાટ્યકાર ત્રિવેદીજીની નોંધપાત્ર સિધ્ધિ છે.

સંદર્ભસૂચિ

૧. નૂતનનાટ્યવૈભવ- પૃષ્ઠ ૭૧
૨. નૂતનનાટ્યવૈભવ- પૃષ્ઠ ૭૨
૩. નૂતનનાટ્યવૈભવ- પૃષ્ઠ ૬૬
૪. કિમપિ કિમપિ મન્દં મન્દંઉત્તરરામચરિતમ્ અંક-૧
૫. સ્વપ્નવાસવદત્તમ્ – બ્રહ્મચારીપ્રસન્ન:
૬. મનુસ્મૃતિ – અધ્યાય ૩, શ્લોક ૬૦
૭. વૈરાગ્યશતકમ્ – શ્લોક-૩૦

संदर्भग्रंथ सूचि

- (१) नूतननाट्यवैभव -
श्री घनश्याम त्रिवेदी
श्री बृहद् गुजरात संस्कृत परिषद्
अहमदाबाद
- (२) मनुस्मृति
पार्श्व प्रकाशन, १९९२-९३
अमदावाढ.
- (३) उत्तररामचरितम् ।
भवभूतिविरचितम्
सरस्वती पु. भंडार
अमदावाढ
- (४) नीतिशचकम् - भर्तृहरिविरचितम्
संपादक : प्रा. सुरेशचंद्र ज. दवे
सरस्वती पुस्तक भंडार
अमदावाढ.

Dr. Raxa C. Trivedi
Sanskrit Department
L.D. Arts College,
Ahmedabad.